

UDK 339.5 (497.6 RS)
DOI: 10.7251/FIN1802038B
Stefan Blagojević*

PREGLEDNI RAD

Slobodne zone u Republici Srpskoj

Free zones in the Republic of Srpska

Rezime

Slobodne zone predstavljaju fizički ograđen prostor, dio teritorije jedne zemlje opremljen adekvatnom infrastrukturom radi obavljanja kako proizvodne, tako i uslužne djelatnosti uz određene beneficije i olakšice. Osim za promociju izvoza i devizne prilive, slobodne zone se često posmatraju kao instrument stimulisanja ekonomskog rasta, kroz dodatna ulaganja, transfer tehnologije i otvaranja novih radnih mjesta. One predstavljaju dio carinskog područja jedne suverene države, na kojem se predviđene djelatnosti i kretanje osoba i stvari obavlja pod posebnim uslovima i uz poseban nadzor. Analiza svih relevantnih faktora u Republici Srpskoj ukazuje na raskorak između stvarnosti i aktivnog pristupa razvoju slobodnih zona i njihovom uticaju na ekonomski rast.

Cilj osnivanja slobodnih zona je prevazilaženje prepreka koje se tiču investiranja u privredu, uključujući restriktivnu politiku, loše upravljanje, neadekvatnu infrastrukturu i sl.

Cljučne riječi: slobodne zone, beneficije i olakšice, nova radna mjesta, ekonomski rast.

Abstract

Free zones represent a physically enclosed space, part of the territory of a country, equipped with adequate infrastructure, for the purpose of performing both production and service activities with certain benefits and facilities. Apart from the promotion of exports and foreign exchange inflows, the free zones are often seen as an instrument for stimulation of economic growth through additional investments, technology transfer and job creation. They are a part of the customs territory of a sovereign state, where the envisaged activities and movement of persons and objects are performed under special conditions and with special supervision. An analysis of all relevant factors in the Republic of Srpska indicates a gap between reality and an active approach to the development of free zones and their impact on economic growth.

The objective of establishing free zones is to overcome the obstacles to investment in the economy, including restrictive policies, poor governance, inadequate infrastructure, etc.

Keywords: free zones, benefits and facilities, new jobs, economic growth.

UVOD

Slobodne zone su centri koji objedinjuju usluge po sistemu sve na jednom mjestu – proizvodnja, skladištenje, utovar i istovar robe, pakovanje, transport, špediterske usluge, bankarske usluge, carinske i druge administrativne poslove (Krstić, 2014).

Slobodne zone predstavljaju savremeni oblik privredne ekstrateritorijalnosti, tačnije posebno određeni i označeni dio teritorije, najčešće fizički ograđen, u kome vlada stimulatívni režim poslovanja (Parlaj, 2017).

Formiranje slobodnih zona trebalo bi da predstavlja tzv. win-win situaciju. Naime, formiranjem slobodnih zona stranom preduzetniku bi trebalo omogućiti da sa materijalom ili poluproizvodom lako pređe granicu, iskoristi, kod nas još uvijek, jeftinu radnu snagu, te da se u svoju zemlju vrati sa proizvodom čija proizvodnja ga je koštala manje nego kod kuće (win). Država domaćin koja mu je to omogućila, smanjuje lokalnu nezaposlenost, stvara novo tržište lokalnim dobavljačima, te podstiče stručno obrazovanje (opet win). U slučaju da strani preduzetnik ima namjeru dobijene proizvode plasirati na domaće tržište plaća se carina, jer se gotovi proizvodi smatraju uvezanom robom. Na ovaj način štite se i carine (Starc i Budak, 2009).

* Student IV godine Pravnog fakulteta Univerziteta Union Beograd, e-mail: stefan-stefke@hotmail.com

Slobodne zone su izvozno orijentisane ekonomske enklave i većina zemalja osnivača zone svojim zakonodavstvom predviđa da je uslov poslovanja u slobodnoj zoni obaveza izvoza odgovarajućeg procenta ostvarene godišnje proizvodnje, što je slučaj i sa Bosnom i Hercegovinom. U slobodnim zonama mogu poslovati i strani i domaći rezidenti (Kozomara, 2003).

Slobodne zone su od zemlje do zemlje ostvarile različit uspjeh i u većoj ili manjoj mjeri uticale su na privredni rast tih zemalja. Međutim, bez obzira na činjenicu da osnivanje i funkcionisanje slobodnih zona u različitim zemljama daje različite rezultate, razlozi zbog kojih su se zemlje širom svijeta opredijelile na osnivanje slobodnih zona je vrlo sličan ili identičan. Naime, države koje su uspostavile slobodne zone na svojoj teritoriji imale su namjeru da na određenom području ponude posebne pogodnosti za investitore i olakšaju uvoz i izvoz robe radi podsticaja razvoja privrede.

Dakle, opravdanost i uslovi osnivanja slobodnih zona određeni su ravnotežom interesa inostranih investitora i domaćih vlasti, kao i ravnotežom koristi i troškova izazvanih osnivanjem i poslovanjem slobodnih zona.

Budući da su slobodne zone dosta širok pojam, koji se može posmatrati sa više različitih aspekata, u ovom radu ćemo se osvrnuti na nedostatke postojećeg rješenja u Republici Srpskoj, na argumente kritičara osnivanja slobodnih zona, ciljeve i očekivane pozitivne efekte, te ekonomsku opravdanost uspostavljanja slobodnih zona. Na kraju rada iznijet ćemo naša zaključna razmatranja. Cilj ovog rada je da ukaže na značaj slobodnih zona za cjelokupan razvoj naše zemlje.

1. SLOBODNE ZONE U REPUBLICI SRPSKOJ – NEDOSTACI POSTOJEĆEG RJEŠENJA

Pitanja u vezi sa osnivanjem, funkcionisanjem i prestankom rada slobodnih zona regulisana su propisima donesenim kako na državnom, tako i na entitetskom nivou. U Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu BiH) imamo na snazi tri zakona o slobodnim zonama: Zakon o slobodnim zonama u BiH (*Zakon o slobodnim zonama u BiH, 99/2009*), Zakon o slobodnim zonama koji se primjenjuje u Republici Srpskoj (*Zakon o slobodnim zonama, 65/2003*) i Zakon o slobodnim zonama koji se primjenjuje u Federaciji BiH (*Zakon o slobodnim zonama, 2/95*). Zakoni o slobodnim zonama entiteta morali bi biti usklađeni sa Zakonom o slobodnim zonama BiH, budući da su u državnom zakonu propisani postupci, pravila i formalnosti koje su zajedničke za sve slobodne zone bez obzira na to na kom dijelu teritorije BiH su uspostavljene, te činjenice da su carinski postupci i carinski nadzor u nadležnosti državnog nivoa.

Pored navedenih zakona, slobodne zone u BiH regulisane su i nizom drugih zakonskih i podzakonskih akata. To su sljedeći propisi: Zakon o carinskoj politici BiH (*Zakon o carinskoj politici BiH, 57/04*), Zakon o porezu na dodatu vrijednost (*Zakon o porezu na dodatu vrijednost, 09/05*), Pravilnik o primjeni zakona na dodatu vrijednost (*Pravilnik o primjeni zakona na dodatu vrijednost, 93/05*), Odluka o provedbenim propisima Zakona o carinskoj politici BiH (*Odluka o provedbenim propisima Zakona o carinskoj politici BiH, 63a/04*), Uputstvo o carinskom postupku u slobodnim zonama (*Uputstvo o carinskom postupku u slobodnim zonama, 91/09*), Uputa o obliku,

sadržaju i drugim uslovima koje treba sadržavati izvještaj o radu slobodnih zona u BiH (*Uputa o obliku, sadržaju i drugim uslovima koje treba sadržavati izvještaj o radu slobodnih zona u BiH, 44/10*). U BiH predviđen je i određeni broj obrazaca zahtjeva, oglednih rješenja i kontrolnika kojima se olakšava poslovanje u slobodnim zonama. Isto tako, bitno je ukazati i na Smjernice za razvoj ekonomskih zona koje je sačinila Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), u kojima je dala važne preporuke vladama koje su zainteresovane za osnivanje ekonomskih zona, a odnose se na izbor tipa zone, političke, podsticajne, zakonske i institucionalne okvire, fizički razvoj i menadžment (Vlada Republike Srpske, 2016).

Zakon o slobodnim zonama Republike Srpske sadrži 30 članova u kojima se regulišu osnivanje i rad slobodnih zona ili zona u njenom sastavu, djelatnosti koje se mogu obavljati u zoni, uslovi za obavljanje tih djelatnosti i uslovi za prestanak rada zone. Zakon o slobodnim zonama Republike Srpske je nepotpun zakon jer se na pitanja koja nisu regulisana ovim zakonom primjenjuju odredbe Zakona o slobodnim zonama Bosne i Hercegovine. To podrazumijeva da se na teritoriji Republike Srpske istovremeno primjenjuju dva istovjetna zakona. Ovako postavljeno zakonodavno rješenje u Republici Srpskoj, već na samom početku ukazuje da bi u njegovoj primjeni mogli nastupiti određeni problemi na koje ćemo ukazati u nastavku rada.

1.1. Regulatorni problemi

Sasvim je jasno da je postojanje slobodnih zona opravdano samo ako se može izvršiti uvid u njihovo poslovanje i ukoliko je njihovo poslovanje ekonomski prihvatljivo. Da bi se mogla utvrditi ekonomska opravdanost poslovanja slobodnih zona u zakonu je neophodno propisati obavezu osnivača zone da u odgovarajućim rokovima izvještava nadležnu instituciju (ili institucije) o poslovanju unutar slobodne zone. Iako je naprijed navedeno sasvim logično i karakteristično za sve druge zakone, uključujući i Zakon o slobodnim zonama Federacije BiH, zakonodavac u Republici Srpskoj propušta da propiše obavezu podnošenja izvještaja, kao i nadležnu instituciju koja će voditi evidenciju o svim slobodnim zonama koje su osnovane na teritoriji Republike Srpske.

Kada je riječ o zakonodavnom rješenju u Republici Srpskoj, predviđeno je da na sva pitanja koja nisu regulisana Zakonom o slobodnim zonama Republike Srpske treba primijeniti odgovarajuće odredbe državnog zakona. U konkretnom slučaju to su odredbe člana 14. Zakona o slobodnim zonama BiH u kojima se predviđa obaveza podnošenja izvještaja o rezultatima poslovanja svih slobodnih zona u BiH, što uključuje i Republiku Srpsku.¹

Međutim, ovdje se pojavljuju dva problema.

Prvi problem predstavlja nemogućnost dolaženja do bilo kakvih podataka o slobodnoj zoni koja je osnovana na teritoriji Republike Srpske, što stvara sumnju u postojanje takvih podataka, odnosno u dosljednu primjenu odredaba državnog zakona u Republici Srpskoj.²

Drugi problem je to što nadležna institucija koja daje saglasnost za određivanje područja i uslova zone (odnosno podzone), dakle Vlada Republike Srpske, nije uključena u postupak obavještanja o poslovanju slobodne zone, od strane njenog osnivača, niti postoje odredbe kojima se predviđa obaveza institucija BiH da podatke o poslovanju slobodne zone proslijede Vladi Republike Srpske. Ključni problem je, zapravo, to što u Republici Srpskoj ne postoji nadležna institucija koja raspolaže podacima o poslovanju slobodnih zona

¹ U članu 14. navodi se da je osnivač slobodne zone dužan svake godine Ministarstvu (misli se na Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH) dostaviti izvještaj o rezultatima poslovanja u slobodnoj zoni do kraja marta tekuće godine za prethodnu godinu. U stavu 2. istog člana navodi se da je Ministarstvo dužno da izvještaj o rezultatima poslovanja svih slobodnih zona u BiH dostavi Vijeću ministara BiH.

² U Republici Srpskoj osnovana je slobodna zona „Slobomir“ u Bijeljini, ali do podataka o njenom poslovanju i funkcionisanju ne može se doći.

osnovanih na njejoj teritoriji, što dovodi u pitanje svrsishodnost važećeg zakona o slobodnim zonama i ukazuje na manjkavosti postojećeg zakonskog rješenja.

Zbog svega navedenog logično bi bilo da osnivač slobodne zone koja posluje na teritoriji Republike Srpske i koja je osnovana aktom Vlade Republike Srpske, bude obavezan da izvještaj o poslovanju zone dostavi Vladi Republike Srpske putem nadležnog resornog ministarstva i Vijeću Ministara BiH putem Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH. Propuštanjem da se predvide ove odredbe u zakonodavstvu Republike Srpske stvara se pravna praznina koja dovodi u pitanje suštinu postojanja ovakvog zakona.

Isto tako značajan problem zakonodavnog regulisanja slobodnih zona u Republici Srpskoj je nenavođenje poreskih i carinskih olakšica u Zakonu o slobodnim zonama. Osnivanje i dobro poslovanje slobodnih zona u velikoj mjeri zasniva se na poreskim, carinskim i drugim olakšicama koje razne zemlje svijeta, Evrope i susjedstva daju investitorima sa namjerom da oni kao osnivači ili korisnici slobodnih zona posluju na domaćoj teritoriji. Fiskalne mjere odnosno razni poreski podsticaji su najčešći oblik državne intervencije u funkciji izgradnje konkurentnosti, privlačenju investicija, inovacija, te izvoza (Šimović, 2008).

Kada je riječ o poreskim ili carinskim olakšicama koje se propisuju u Zakonu o slobodnim zonama Republike Srpske, samo se u članu 10. i 19. pomenutog zakona³ navodi da će se oporezivanje korisnika zone obavljati u skladu sa poreskim zakonodavstvom Republike Srpske, odnosno da su izvoz robe i usluga iz zone, kao i uvoz robe i usluga u zonu slobodni u skladu sa spoljnotrgovinskim i carinskim propisima. Iz ovako postavljenih zakonskih odredbi ne može se zaključiti da u Republici Srpskoj postoje zakonske olakšice za poslovanje unutar slobodne zone, niti se može zaključiti o kakvim se olakšicama radi. Kada pored odredbi iz ovog zakona u obzir uzmemo i odredbe Zakona o slobodnim zonama BiH, primijetimo da ni u njemu nisu propisane jasne olakšice. Ovako zakonodavno rješenje propušta da investitoru ukaže na pogodnosti poslovanja unutar slobodne zone. Jasno je da sva pitanja u vezi sa slobodnim zonama ne mogu biti predviđena samo u Zakonu o slobodnim zonama, ali je neophodno propisati norme kojima se regulišu osnovne olakšice poslovanja u zoni, a ostali elementi kojima se detaljnije razrađuju te olakšice i sam postupak njihovog sprovođenja svoje mjesto mogu naći u drugim zakonima. Smatramo da je jedno od ključnih pitanja za povećanje konkurentnosti slobodnih zona u Republici Srpskoj jasno i određeno zakonodavstvo u kome se na nedvosmislen način predviđaju osnovne i najbitnije poreske i carinske olakšice. Sva druga zakonodavstva u regionu, uključujući i zakon o slobodnim zonama FBiH su na bolji način uredili ovaj dio zakonske regulative. Takođe, pored poreskih i carinskih olakšica mogle bi se uspostaviti i neke druge pogodnosti za investitore. Tako, npr., korisnici zone koji učestvuju u gradnji objekata (poslovnih zgrada, energetskih uređaja, hala, hangara, skladišta te druge infrastrukture) i koji ulože u toku gradnje veća sredstva od zakonom utvrđenog fiksnog iznosa izraženog u konvertibilnim markama, mogli bi se osloboditi, u godini ulaganja i idućih nekoliko godina poslovanja u zoni, od plaćanja poreza na dobit, ali najviše do uloženog iznosa, ili im omogućiti procentualno smanjenje obaveze plaćanja poreza na dobit u nešto dužem vremenskom periodu. Isto tako, omogućavanje dobijanja namjenskih kredita za ulaganje u infrastrukturu slobodne zone, po posebnim kreditnim olakšicama, moglo bi imati slične podsticajne efekte na investitore kao i ranije pomenute mjere. Navedeni podsticaji mogli bi imati direktan uticaj na povećana ulaganja unutar slobodne zone.

Ovi oblici podsticajnih mjera zavise od ciljeva i kreativnosti zemlje domaćina i njenih zakonskih propisa (Kozomara, 2003). Međutim, bez obzira na to o kakvim podsticajima se radi, cilj njihovog uvođenja je privlačenje stranih direktnih investicija. Značaj stranih direktnih investicija veliki je kako za razvijene, tako i za nerazvijene zemlje. One sa sobom donose: transfer znanja i tehnologija kroz difuziju inovacija, rast produktivnosti, povećanje konkurentnosti, poboljšan pristup stranim tržištima, te otvaranje novih radnih mjesta. Pošto strane direktne investicije ne stvaraju dug, one su najpoželjniji oblik finansiranja deficita tekućih transakcija koji su uobičajeni za zemlje u razvoju (Ilić, 2006).

U predmetnom zakonu propušteno je da se regulišu i druga vrlo važna pitanja u vezi sa poslovanjem i funkcionisanjem slobodnih zona. Tako je, npr., propušteno da se propišu odredbe kojima bi se regulisalo zapošljavanje i radni odnosi unutar slobodne zone. Istina, u Zakonu o slobodnim zonama Republike Srpske predviđeno je da korisnik zone ima pravo da slobodno zapošljava radnike iz inostranstva ukoliko nije drugačije određeno radnim zakonodavstvom Republike Srpske. Međutim, takvo zakonsko određenje je nedovoljno, jer propušta da predvidi odredbe kojima se jasno navodi na koji način zaposlena lica u slobodnim zonama mogu da zasniju radni odnos i koji propisi će se primjenjivati na zasnivanje, trajanje, prestanak radnog odnosa i obezbjeđivanje mjera zaštite na radu. U Zakonu o slobodnim zonama BiH propisuje se obaveza osnivača zone da donese Pravilnik o uslovima za obavljanje djelatnosti u slobodnoj zoni, u kome se, između ostalog, određuje i radno vrijeme i mjere zaštite na radu. Međutim, ovdje se mogu uočiti dva problema. Prvo, osnivaču zone ostavlja se mogućnost određivanja radnog vremena i mjera zaštite na radu bez određivanja pravnog okvira u kome se osnivač zone mora kretati prilikom određivanja ovih elemenata iz radnog odnosa. Drugi problem – postavlja se pitanje kontrole navedenog pravilnika od strane organa javne vlasti, odnosno nadležnog ministarstva i nadležnih carinskih organa. Naime, navedeni pravilnik dostavlja se nadležnim organima, ali ne radi kontrole i davanja saglasnosti, već radi informisanja i upoznavanja istih sa sadržinom Pravilnika. Zapravo, postavlja se pitanje treba li zakonom omogućiti ovako široko diskreciono ovlaštenje osnivača slobodne zone (a koji ujedno može biti i korisnik zone) kojim on bliže uređuje odnose u zoni i propisuje pravila, bez postojanja kontrole tih pravila od strane javne vlasti. U Republici Srbiji to je urađeno na drugačiji način, jer je predviđeno da se na akt koji osnivač zone donosi i kojim se bliže uređuju pojedini odnosi unutar zone mora dati saglasnost od strane Uprave za slobodne zone. Dakle, u Republici Srpskoj bi, po ugledu na zakonodavno rješenje u Republici Srbiji, trebalo propisati upućujuću normu kojom će se predvidjeti da se radni odnos između zaposlenih i poslodavca (korisnika) u zoni uređuju u skladu sa domaćim propisima kojima se regulišu rad i radni odnosi, čime će se obezbijediti pravna sigurnost i jednoobraznost postupanja u odnosu na sve zaposlene.

Navedena problematika posebno je značajna kada se u obzir uzme činjenica da pojedine slobodne zone zapošljavaju i po nekoliko hiljada radnika.⁴

Iako u Zakonu o slobodnim zonama Republike Srpske zakonodavac propušta da propiše pojedine odredbe, zbog čega su neka vrlo važna pitanja ostala neregulisana, istim se propisuju i odredbe koje trpe opravdane kritike. Tako, primjera radi, odredbama člana 20. Zakona o slobodnim zonama Republike Srpske, navodi se da je korisnik zone dužan da omogući sprovođenje mjera carinskog nadzora i vodi propisanu evidenciju o robi koja se uvozi, odnosno unosi u zonu,

³ U Zakonu o slobodnim zonama Republike Srpske u odredbama člana 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26. reguliše se poslovanje u zoni, ali ni one ne sadrže ključne poreske i carinske olakšice.

⁴ Takvu jednu slobodnu zonu imamo u Republici Hrvatskoj, gdje je osnovana slobodna zona „Varaždin“, i u kojoj je u 2015. godini bilo zaposleno 4.507 lica.

izvozi, odnosno iznosi iz zone i koristi u zoni. Tumačeći navedene odredbe moglo bi se zaključiti da su korisnici slobodne zone dužni da vode propisanu evidenciju o svim robama koje se uvoze, izvoze i koriste u zoni, što je nemoguće kada u zoni posluje više korisnika. Uopšte nije logično da jedan korisnik zone vodi evidenciju o robi koju uvozi, izvozi ili koristi drugi korisnik zone iz prostog razloga što isti ne raspolaže takvim informacijama. Međutim, posmatrajući zakonski tekst i odredbe člana 20. mogli bismo zaključiti da ovakva obaveza postoji. Stoga je odredbu ovog zakona potrebno izmijeniti, jer bi bilo logično predvidjeti da korisnici zone vode evidenciju za dio svog poslovanja koje obavljaju unutar slobodne zone.⁵ Podacima o svim robama koje se uvoze u zonu, izvoze i koriste u zoni trebalo bi da raspolaže preduzeće za upravljanje zonom koje sa korisnicima zone zaključuje pismeni ugovor kojim se regulišu međusobna prava i obaveze i koji uređuje unutrašnji red u zoni, ulazak u zonu i izlazak iz zone. Ovi podaci od značaja su i za sprovođenje carinskog nadzora i sprečavanje nepropisanog unošenja u slobodnu zonu i iznošenja iz slobodne zone bilo kakve robe (Privredna komora Srbije, 2014).

1.2. Neregulatorni problemi

Neregulatorni problemi koji utiču na uspostavljanje i funkcionisanje slobodnih zona u Republici Srpskoj su brojni, te dosta opširni i kao takvi zaslužuju da budu predmet posebnog rada. Iz tog razloga ovdje ćemo kratko opisati samo jedan od njih, a to je nedostatak adekvatne saobraćajne infrastrukture.

Geosaobraćajni položaj Republike Srpske, odnosno BiH značajan je u transportnom sistemu Evrope, jer ovuda vode najkraće veze srednje Evrope sa Jadranskim morem.

Međutim, kod nas postoje brojni problemi. Prije svega, izuzetno loše stanje saobraćajne infrastrukture, nizak nivo bezbjednosti u drumskom saobraćaju, budžetski resursi za finansiranje saobraćajne infrastrukture su nedovoljni za adekvatno održavanje i poboljšanje saobraćajne mreže, te institucionalni problemi za adekvatan menadžment razvoja cjelokupne saobraćajne infrastrukture.

Kada je riječ o željezničkoj infrastrukturi i transportu, prema gustini mreže pruga Republika Srpska i BiH se mogu uporediti sa državama zapadne Evrope.⁶ Međutim, postojeća željeznička mreža ne može se koristiti u nominalnom kapacitetu, jer nije izvršen remont pruga, osiguranje brojnih prelaza, osiguranje nekih stanica, remont radioničkih kapaciteta, obnova voznog parka, te ne postoji dovoljan broj vozova za saobraćaj na srednjim i dužim relacijama.

Kada govorimo o vazdušnom transportu i aerodromima, u BiH imamo četiri aerodroma: Sarajevo, Mostar, Tuzla i Banja Luka. Ne ulazeći pojedinačno u probleme svakog od ovih aerodroma, ovdje ćemo iznijeti nekoliko problema koji su zajednički. Naime, zbog relativno male teritorije BiH postoji međusobna blizina glavnih aerodroma, još uvijek postoji visoka cijena usluge, velika konkurencija aerodroma u zemljama iz neposrednog okruženja, te ograničena finansijska sredstva za povećanje operativnog kapaciteta aerodroma i povećanja sigurnosti.

U vezi sa vodenim transportom i infrastrukturom, treba istaći da je u BiH plovna rijeka Sava u dužini od 333 kilometra. Ona predstavlja granicu između BiH s jedne strane i Srbije i Hrvatske sa druge strane. Pošto je Sava pritoka Dunava, tako je i vodeni transport povezan sa Dunavom – koji se tretira kao VII transevropski transportni koridor. Na ovaj način, uključeni smo u mrežu evropskih vodenih puteva. Međutim, bez obzira na ove prednosti vodenog transporta, kod nas

postoji njegova marginalizacija te usmjeravanje robnih tokova u neke druge vidove transporta.

Zbog svega navedenog, mišljenja smo da je u Republici Srpskoj potrebno izvršiti mapiranje lokacija, koje bi s obzirom na postojeće stanje predstavljale potencijalne lokacije za osnivanje slobodnih zona.

Učinkovito funkcionisanje slobodnih zona nije samo u vezi sa postojanjem Zakona o slobodnim zonama, već u stvaranju potrebnih uslova za njegovu primjenu. To podrazumijeva i ozbiljne namjere Vlade da ciljano razvija svoju privredu, daje garancije pravne sigurnosti za uloženi kapital, obezbjeđuje učinkovit rad republičke uprave u pružanju propisane dokumentacije za rad i razvoj, te da raspolaže iscrpnim informacijama o ostvarenim učincima slobodnih zona (Miloš i Rudić, 2005).

2. ARGUMENTI KRITIČARA SLOBODNIH ZONA

U slobodnim zonama dozvoljeno je neograničeno pravo raspolaganja i transfera ostvarene dobiti. To ostavlja mogućnost za odlivanje sredstava iz zemlje domaćina. Upravo je to jedan od glavnih aduta kritičara slobodnih zona koji ističu da se na ovaj način poništavaju pozitivni efekti formiranja slobodnih zona i dopušta da velike zarade ostvarene u zoni odu van zemlje domaćina.

Mnogi kritičari slobodnih zona smatraju i da proizvodnja u zoni konkuriše domaćoj proizvodnji te da se na taj način ugrožava domaća industrija. Takođe se ističe da osnivanje slobodnih zona omogućava uvoz prljavih tehnologija, pogotovo kada se radi o zemljama u razvoju. Kritičari slobodnih zona ističu i da su efekti učenja na domaću radnu snagu u slobodnim zonama zanemarljivi jer smatraju da lokalna radna snaga radi jednostavne tipske poslove u procesu masovne proizvodnje, koji ne zahtijevaju veliku stručnost. Sa druge strane menadžerske poslove unutar slobodne zone obavljaju uglavnom stranci koji su višestruko plaćeni u odnosu na domaću radnu snagu.

Protivnici slobodnih zona navode da je u zonama izražena eksploatacija ženske i dječje radne snage koja je izuzetno nisko plaćena. Navode da je ovaj problem posebno izražen kod zemalja u razvoju i da je ovakva struktura radne snage osnovni motiv lociranja radno intenzivne proizvodnje, koja ne zahtijeva visoku stopu investicija po radnom mjestu. Nije rijetkost da zemlje u razvoju na neki način i promovišu manji stepen zakonske zaštite radnika i sindikalne organizovanosti u zonama, u odnosu na ostatak teritorije, kao faktor privlačenja stranih kompanija u zone (Kozomara, 2003).

Pored toga, ističe se da velika saradnja firmi iz zone i lokalne industrije zahtijeva da lokalni proizvođači odgovore na zahtjeve u pogledu standarda i kvaliteta proizvođača iz zone. Prema nekim analizama navodi se da domaći sadržaji ne prelaze 25% ukupne vrijednosti finalnog proizvoda proizvedenog u ovakvim zonama.

U Bosni i Hercegovini, odnosno Republici Srpskoj opravdanost osnivanja slobodnih zona može se još više dovesti u pitanje. Naime, naše tržište je malo za transnacionalne kompanije koje bi da proizvode lokalno, ali da prodaju globalno. Roba koja se proizvede u kompanijama stranog investitora na domaćoj teritoriji nosi oznaku proizvodnje u našoj zemlji, što stvara problem pri pristupu drugim

⁵ Slične odredbe predviđene su u članu 12. Zakona o slobodnim zonama Republike Srbije.

⁶ Željezničku mrežu u BiH čini 1.401 kilometar pruge, od čega u Republici Srpskoj 425 kilometara, a u FBiH 616 kilometara.

tržištima, budući da BiH nije članica Svjetske trgovinske organizacije. Sve dok se ova okolnost ne promijeni strani investitori neće imati povjerenja i neće rizikovati otežan pristup svojih proizvoda na tržištu ostalih zemalja. Ovo je jedan od bitnih razloga što nema dovoljno stranih direktnih investicija kako u slobodnim zonama tako i u ostatku zemlje.

Pored ovog, jedan od uslova za privlačenje stranih investitora je i članstvo u regionalnim ekonomskim integracijama, u našem slučaju prvenstveno u Evropskoj uniji. Pošto nismo članica Evropske unije jasno je da kompanije, na primjer, iz azijskih zemalja, neće investirati u našu zemlju, jer će pri izvozu na tržište bilo koje od zemalja Evropske unije njihov proizvod naići na carinske i druge barijere.

Za Republiku Srpsku karakteristične su i mnoge druge okolnosti koje dovode u sumnju opravdanost osnivanja slobodnih zona. Od postojećih problema koji negativno utiču na osnivanje slobodnih zona posebno treba izdvojiti:

- Nestabilan poslovni ambijent (visok nivo neformalne ekonomije i korupcije);
- Nedovoljno prilagođen obrazovni sistem potrebama tržišta;
- Neodgovarajuća privredna struktura;
- Izostanak jače podrške institucija u privlačenju stranih investicija u slobodne zone;
- Nedovoljnost jakih i dugoročnih podsticaja u slobodne zone;
- Veliko učešće „sive ekonomije“ zbog čega postojeće fiskalne olakšice nisu dovoljan stimulans za ulaganje u slobodne zone;
- Opšta politička nestabilnost (Popović, Lojović i Erić, 2016).

Upravo iz ovih razloga strani investitori odlučuju da ulažu u zemlju iz kojih im je obezbijeđen pristup tržištima, a istovremeno imaju i sve neophodne pogodnosti i olakšice.

Međutim, bez obzira na ukazane probleme ne treba zaboraviti da koristi od slobodnih zona ne mogu biti spontane, jer traže dugoročno planiranje. Sve analize pokazuju da različite slobodne zone mogu biti impuls ekonomskom i širem društvenom progresu Republike Srpske, odnosno BiH (Popović, Lojović i Erić, 2016). Slobodne zone nisu same po sebi u stanju da posluže fundamentalnim promjenama u strukturi postojećih ekonomskih odnosa, ali one i te kako predstavljaju doprinos u korigovanju poteškoća u međunarodnoj cirkulaciji kapitala i roba, tehnologija, saobraćajnih tokova, te višestruko podstiču privredni razvoj (Hadžić, 2005). Slobodne zone nisu statički fenomen. One su fleksibilne i prilagodljive, pa se često i njihovi ciljevi prilagođavaju (Anđelković i Barac, 2017).

3. CILJEVI I OČEKIVANI POZITIVNI EFEKTI

Republika Srpska prilikom uspostavljanja slobodnih zona treba postaviti jasne ciljeve koji moraju odgovarati utvrđenim problemima i njihovim osnovnim uzrocima, uz vođenje računa o političkim i ekonomskim prioritetima (Opačić-Zečević i Jagodić-Čerketa, 2013). Pri definisanju ciljeva bitno je znati kakva promjena se u odnosu na prepoznati problem želi postići ili izazvati, kakvi se konkretni rezultati očekuju nakon uspostavljanja slobodnih zona, a posebno sa kakvim prednostima raspolaze Republika Srpska.

Zbog toga je bitno navesti prednosti koje su već dostupne u Republici Srpskoj, kao što su:

- Atraktivan geostrateški položaj (blizina Evropske unije i mediteranskih tržišta);

- Industrijska tradicija;
- Dobro postavljena transportna i energetska mreža;
- Diverzifikovana proizvodnja energije i sigurno snabdijevanje;
- Prirodni resursi (šume, rude, pogodna klima itd.);
- Niski porezi;
- Obrazovana radna snaga;
- Stabilna valuta vezana za EUR;
- Perspektiva pridruživanju Evropskoj uniji;
- Evropski sistem kreditiranja ulaskom banaka na tržište BiH (Advokatska firma „Sajić“, 2015).

Pored ovih postojećih prednosti, slobodne zone osnovane u Republici Srpskoj mogle bi imati velike pogodnosti za firme koje u njima posluju zahvaljujući niskim troškovima radne snage lokalnog stanovništva, te kroz obezbjeđenje regulatornih i neregulatornih mjera i podsticaja kojima se obezbjeđuju niži troškovi proizvodnje. Ovo će učvrstiti namjeru investitora da ulažu u našu zemlju, što će se odraziti pozitivno na konkurentnost naše privrede i poboljšanje životnog standarda svih građana (Nikić, 2009).

Dakle, očekivani pozitivni efekti od uspostavljanja slobodnih zona za zemlju domaćina su znatni i konkretno se ogledaju u većem zapošljavanju domaće radne snage, razvoju infrastrukture, unapređivanju transporta, bržem i jeftinijem dopremanju robe do mjesta destinacije, u ulasku savremenih i čistih tehnologija i proizvodnji po najsavremenijim standardima, povećanju stope izvoza, transferu znanja i tehnologija, razvoju domaćih preduzeća koja posluju van kapija zone za potrebe zone, razvoj svih sektora privrede, a naročito sektora usluga, povećanju ukupnog deviznog priliva u zemlju, pozitivnom uticaju na ukupan platni bilans, kroz punu valorizaciju prirodnih i ljudskih resursa, te rastu i razvoju novih preduzeća specijalizovanih za potrebe zone (Nikić, 2009).

Sve ovo ukazuje da je razvoj ovog instituta poslovanja i te kako društveno-ekonomski opravdan i da je krajnje vrijeme da se preduzmu konkretni koraci za razvoj ove vrste poslovanja i omogući ostvarenje opšteg cilja: unapređenja cjelokupne privrede i ekonomije Republike Srpske.

4. EKONOMSKA OPRAVDANOST SLOBODNIH ZONA

Slobodne zone imaju veliki potencijal za privlačenje stranih direktnih investicija u gradove i pokretanje ekonomskog života u širim regijama. U pojedinim državama u regionu uspostavljene slobodne zone bilježe konstantan ekonomski rast i uspješnost u poslovanju (Krstić, 2014). Uspjeh jedne slobodne zone zavisi od ciljeva i instrumenata ekonomske politike zemlje domaćina, zakonske regulative, procedura i beneficija koje utvrđuju državni, odnosno republički organi, kao i opšteg ambijenta privređivanja u datoj zemlji. Pošto u Republici Srpskoj ne funkcioniše nijedna slobodna zona, te kako nije ni moguće izložiti podatke o njihovom poslovanju, u nastavku rada iznijemo pokazatelje rada slobodnih zona u Republici Srbiji, kako bi na nedvosmišlen način mogli shvatiti sve potencijale osnivanja i funkcionisanja slobodnih zona.

Analizom Izveštaja o poslovanju za 2016. godinu, koji su privredna društva za upravljanje slobodnim zonama dostavila Upravi za slo-

bodne zone, dâ se zaključiti da su svi pokazatelji u najznačajnijim ekonomskim kategorijama u porastu u odnosu na 2015. godinu, i to: rast broja zaposlenih, rast broja korisnika, izvoz robe, obim investicionih ulaganja, rast vrijednosti ukupnog prometa, rast vrijednosti proizvodnje, vrijednost pruženih usluga u zonama kao i rast učešća domaćeg repromaterijala.

Takođe, treba istaći da je prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u 2016. godini vrijednost industrijske proizvodnje u Republici Srbiji veća za 4,7% u odnosu na prethodnu godinu, dok slobodne zone bilježe rast obima proizvodnje za 5,63%.

U ukupnom izvozu robe iz Republike Srbije slobodne zone učestvovala su sa 16,00% u 2015. godini, a u 2016. godini sa 16,44%.

Konceptijski posmatrano, slobodne zone postavljene su kao generatori razvoja pojedinih područja i regiona zemlje. Slobodne zone omogućavaju najbrže privlačenje investicija u novu opremu i osavremenjivanje proizvodnih procesa što je ključna pretpostavka za poboljšanje konkurentnosti i postizanje većeg izvoza.

Prema izvještaju o poslovanju slobodnih zona u Republici Srbiji za 2016. godinu, koji je sačinila Uprava za slobodne zone, u 2009. godini došlo je do stagnacije u radu slobodnih zona, imajući u vidu svjetsku ekonomsku krizu. Međutim, i te godine pad industrijske proizvodnje u Republici Srbiji iznosio je 12,10%, dok je pad proizvodnje u slobodnim zonama iznosio 3,14%. Takođe, izvoz robe iz Republike Srbije bio je manji za 24,00%, dok je izvoz robe proizvedene u slobodnim zonama bio manji za 6,56%.

U 2010. godini ukupna vrijednost proizvodnje u slobodnim zonama u odnosu na 2009. godinu porasla je za 71,00%, izvoz je bio veći za 30,00%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 290,00%, a obim investicija bio je tri puta veći.

U 2011. godini ukupna vrijednost proizvodnje u slobodnim zonama u odnosu na 2010. godinu porasla je za 50,00%, izvoz robe proizvedene u zoni je bio veći za 68,00%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 260,00%, a obim investicionih ulaganja bio je tri puta veći.

U ovom periodu četiri slobodne zone su proširile područje, dijelom zbog dolaska novih investitora, a dijelom zbog novih investicija i proširenja proizvodnje postojećih korisnika zone. Kao rezultat razvoja ovih zona u 2011. godini imali smo ukupno 8.000 zaposlenih u slobodnim zonama.

U 2012. godini proširene su još dvije slobodne zone. Imajući u vidu da nova proširenja postojećih slobodnih zona više nisu bila moguća, na zahtjev novih investitora u 2012. godini su formirane četiri nove slobodne zone. Ukupna vrijednost proizvodnje u odnosu na 2011. godinu porasla je za 38,79%, izvoz robe proizvedene u zoni je bio veći za 64,63%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 153,59%, a obim investicionih ulaganja bio je veći za 95,10% (755.605.532,00 evra). Takođe, broj zaposlenih povećao se za 83,87%.

U 2013. godini proširene su dvije slobodne zone. Ukupna vrijednost proizvodnje u odnosu na 2012. godinu porasla je za 170,23%, izvoz robe proizvedene u zoni bio je veći za 154,96%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 260,17%, obim investicionih ulaganja bio je manji za 73,81%, ali se broj zaposlenih povećao za 25,61%.

U 2014. godini osnovane su dvije slobodne zone i proširena je jedna slobodna zona. Ukupna vrijednost proizvodnje u odnosu na 2013. godinu smanjena je za 3,35%, izvoz robe proizvedene u zoni je bio manji za 2,77%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 5,95%, obim investicionih ulaganja bio je veći za 5,47%, dok se broj zaposlenih povećao za 5,14%.

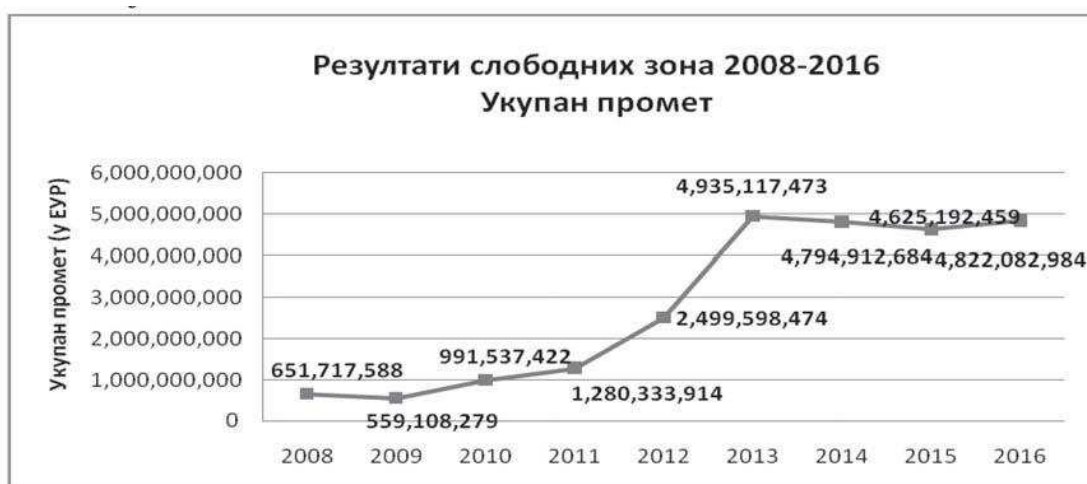
U 2015. godini osnovane su dvije slobodne zone i proširene su tri slobodne zone. Ukupna vrijednost proizvodnje u odnosu na 2014. godinu smanjena je za 1,48%, izvoz robe proizvedene u zoni je bio veći za 1,01%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 5,95%, obim investicija bio je manji za 25,37%, dok se broj zaposlenih povećao za 15,51%.

U 2016. godini nije bilo osnivanja novih slobodnih zona, dok je šest slobodnih zona prošireno. Ukupna vrijednost proizvodnje u odnosu na 2015. godinu veća je za 5,63%, izvoz robe proizvedene u zoni je bio veći za 4,91%, učešće domaćeg repromaterijala u ukupno utrošenom repromaterijalu za 8,96%, obim investicionih ulaganja bio je veći za 51,78%, dok se broj zaposlenih povećao za 13,19%.

Razvoj slobodnih zona u prethodnih osam godina i rast u svim navedenim ekonomskim kategorijama najbolje se vidi iz grafikona koje ćemo prikazati u nastavku.

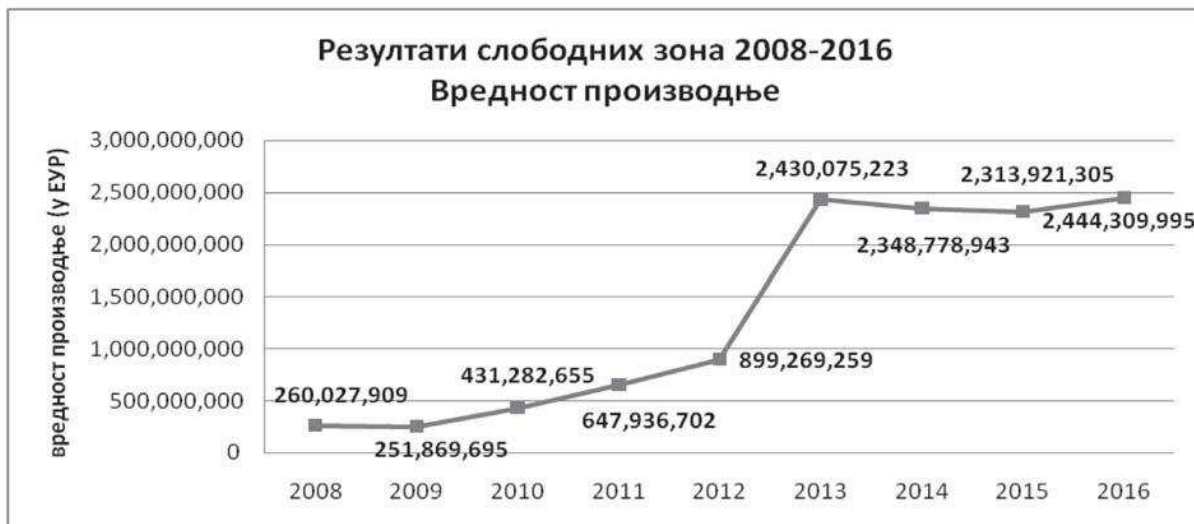
Vrijednost ostvarenog prometa u slobodnim zonama u periodu od 2008. do 2016. godine, prikazana je donjim grafikonom – Grafikon jedan (Uprava za slobodne zone, 2016).

Grafikon 1.

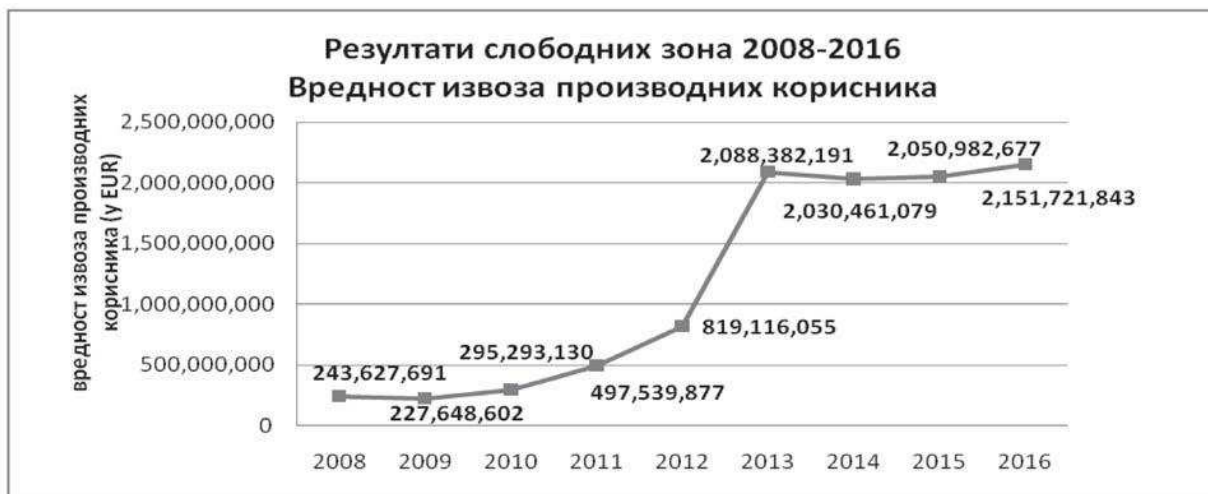
Vrijednost ostvarene proizvodnje u slobodnim zonama u periodu od 2008. do 2016. godine, prikazana je Grafikonom dva (Uprava za slobodne zone, 2016).

Grafikon 2.

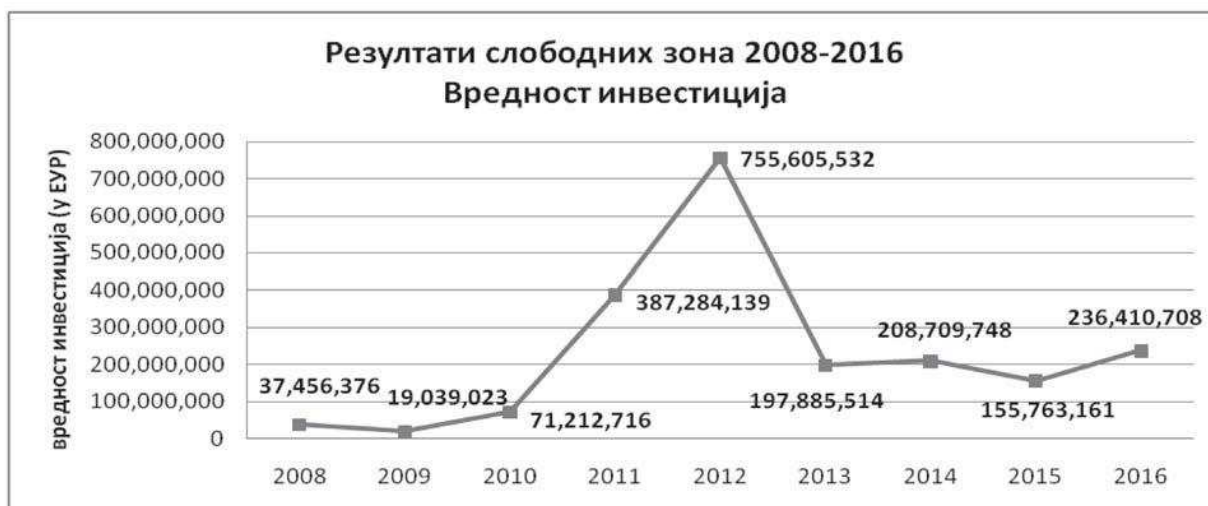
Vrijednost izvoza proizvodnih korisnika iz slobodnih zona u periodu od 2008. do 2016. godine, prikazana je Grafikonom tri (Uprava za slobodne zone, 2016).

Grafikon 3.

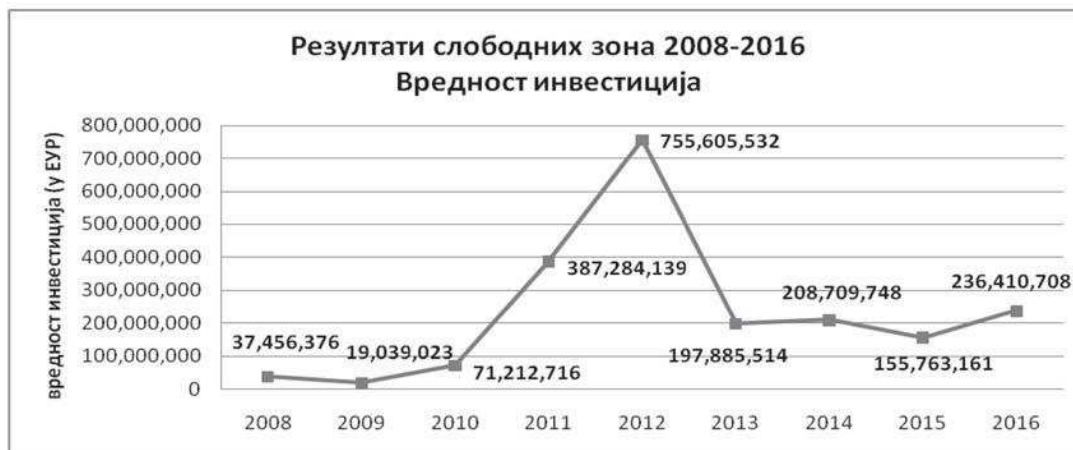
Vrijednost investicionog ulaganja u slobodnim zonama u periodu od 2008. do 2016. godine, prikazana je Grafikonom četiri (Uprava za slobodne zone, 2016).

Grafikon 4.

Ukupan broj zaposlenih radnika u slobodnim zonama u periodu od 2008. do 2016. godine, prikazana je Grafikonom pet (Uprava za slobodne zone, 2016).

Grafikon 5.

Takođe, ne treba zaboraviti da je Vlada Republike Srbije 2011. godine usvojila Strategiju razvoja slobodnih zona za period od 2011. do 2016. godine („Službeni glasnik RS”, broj 22/11), koja predstavlja prvi strateški razvojni dokument iz oblasti razvoja slobodnih zona koji na cjelovit način definiše osnovne razvojne pravce slobodnih zona i načine njihovog ostvarivanja u obuhvaćenim godinama.

ZAKLJUČAK

Problemi sa kojima se suočava Republika Srpska, kao što su nezaposlenost, porast siromaštva, zaostajanje u ekonomskom razvoju, rezultat je mnogobrojnih faktora. Nekada veliki poslovni sistemi koji su predstavljali temelje ekonomskog razvoja i zapošljavali veliki broj radnika, danas su uglavnom devastirani i nemoćni da samostalno pronađu puteve svoje revitalizacije. S druge strane, privatni sektor još nije dosegao obim poslovne aktivnosti koji bi apsorbirao veći broj nezaposlenih, ublažio posljedice propasti velikih poslovnih sistema, te otvorio perspektivu novog, samoodrživog i uravnoteženog razvoja. Republičke i lokalne vlasti kao i menadžment propalih poslovnih subjekata još uvijek nisu spoznali svoju ulogu aktivnih učesnika-inicijatora i kreatora procesa ekonomskog razvoja. Zbog toga razvojni potencijali kao što su ljudi, prirodni resursi, energija, te objekti, industrijske, saobraćajne i ostale infrastrukture i dalje ostaju neiskorišćeni ili se koriste u ograničenom ili minimalnom kapacitetu.

Upravo iz ovih razloga posebnu pažnju bi trebalo posvetiti konceptu slobodnih zona kao posebnih ekonomskih enklava na teritoriji Republike, koje bi predstavljale alternativu i novu mogućnost iskorištavanja potencijala i njihovo stavljanje u funkciju ekonomskog razvoja, ali isto tako i novi način uključenja javnog sektora u kreiranje stimulišućeg ambijenta u kojem će privatni sektor kroz realizaciju vlastitih poslovnih interesa doprinositi razvoju slobodnih zona, a time i ostvarenju opštih društvenih i razvojnih ciljeva.

Uzimajući u obzir probleme o kojima smo pisali u radu, nameće se zaključak da je osnovna prepreka za uspostavljanje slobodnih zona u Republici Srpskoj neadekvatna pravna regulisanost slobodnih zona, te neharmonizovanost osnovne legislativne i pratećih propisa kojima se reguliše ova oblast. Suštinski problem je i nedostatak ozbiljne opredjeljenosti svih nivoa vlasti u BiH za uspostavljanje i pozitivno funkcionisanje slobodnih zona, te politička nestabilnost.

Sasvim je jasno da je u Republici Srpskoj potrebno donijeti novi zakon o slobodnim zonama u kome bi se otklonili identifikovani regulatorni problemi postojećeg zakonskog rješenja i izvršilo njegovo usklađivanje sa Zakonom o slobodnim zonama BiH. Novim

zakonskim rješenjem moramo ponuditi jasne olakšice i stimulative podsticaje i druge mjere, kao što su to uradile zemlje u okruženju i u svijetu.

Mišljenja smo da je u narednom periodu potrebno predvidjeti novi „set“ što povoljnijih stimulativnih mjera, pokazati veću težnju ka liberalizaciji zakonskog rješenja i maksimalnu otvorenost za ekspanziju stranih i zajedničkih ulaganja.

U vezi sa navedenim, u Republici Srpskoj su preduzeti određeni koraci radi otklanjanja identifikovanih problema. Naime, Vlada Republike Srpske donijela je Odluku o sprovođenju procesa procjene uticaja propisa na Zakon o slobodnim zonama („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 1/2018) u kojoj je predvidjela da proces procjene mora da obuhvati utvrđivanje problema i analizu postojećeg stanja u oblasti slobodnih zona, ciljeve i potrebu donošenja novog zakonskog rješenja, analizu opcija i njihovih efekata, te preporuke u svrhu rješenja utvrđenog problema i kvalitetnijeg regulisanja predmetne oblasti. Takođe, u novoj Strategiji podsticanja stranih ulaganja u Republiku Srpsku od 2016. do 2020. godine, navode se poslovne i slobodne zone kao faktori privlačenja stranih ulaganja u Republiku Srpsku.

Prvi korak ka uspostavljanju funkcionalnih slobodnih zona u Republici Srpskoj je već učinjen, ali ukoliko želimo da ovaj projekat zaista zaživi, moramo da se okrenemo budućnosti, iskoristimo dragocjeno vrijeme, postojeće pogodnosti i resurse, te osiguramo adekvatnu legislativu i podsticaje. Na ovaj način mogli bismo postati konačno određeno mjesto za dio slobodnog svjetskog kapitala koji kruži u namjeri da pronađe svoju „mirnu luku“.

IZVORI

1. Anđelković, A. i Barac, N. (2017). Analiza konkurentnosti slobodnih zona u Republici Srbiji. U Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope. (str. 341–352). Niš: Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
2. Advokatska firma „Sajić“. (2015). Strana ulaganja u Bosni i Hercegovini. Preuzeto 03. 04. 2018. Sa <http://advokatskafirmasajic.com/wp-content/uploads/2015/07/STRANA-ULAGANJA-U-BH.pdf>
3. Hadžić, S. (2005). Slobodne zone faktor integracije Crne Gore. Podgorica: Fakultet za menadžment malih i srednjih preduzeća.
4. Ilić, A. (2006). Zona slobodne trgovine u Jugoistočnoj Evropi – izazov za Srbiju. Beograd: Srpski ekonomski forum.

5. Krstić, I. (2014). Privlačenje stranih direktnih investicija u gradove Srbije: Studija slučaja Slobodne zone. Beograd: Doba fakultet.
6. Kozomara, J. (2003). Slobodne zone – oaze izvoznih podsticaja. *Ekonomski anali*, br. 157/2003, str. 167–178.
7. Miloš, I. i Rudić, D. (2005). Slobodne zone – Značajne točke prometnog i gospodarskog sustava Republike Hrvatske. *Naše more*, br. 52/2005, str. 122–132.
8. Nikić, V. (2009). Slobodne zone kao razvojna šansa u procesu tranzicije. *Montenegrin Journal of Economics*, br. 10/2009, str. 153–157.
9. Opačić-Zečević, G. i Jagodić-Ćerketa, S. (2013). Metodološki priručnik za procjenu uticaja propisa. Banja Luka: Agencija za državnu upravu Republike Srpske.
10. Parlaj, E. (2017). Slobodne zone kao pokretači razvoja gospodarstva: Primjer slobodne zone Varaždin. Varaždin: Sveučilište Sjever.
11. Popović, G., Lojović, M. i Erić, O. (2016). Slobodne ekonomske zone i razvoj Bosne i Hercegovine u procesu evrointegracija, Preuzeto 03. 04. 2018. Sa http://www.gdrsbl.org/3/izdavanja/20/5_20.pdf
12. Privredna komora Srbije. (2014). Slobodne zone. Preuzeto 03. 04. 2018. Sa <http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Odbor%20za%20privredni%20sistem/INFORMATOR%20%202014.pdf>
13. Starc, N. i Budak, J. (2009). Nekoliko pitanja o slobodnim zonama Republike Hrvatske i jedan odgovor. Preuzeto 02. 03. 2018. Sa [file:///C:/Users/j.blagojevic/Downloads/13_starc_budak %20\(5\).pdf](file:///C:/Users/j.blagojevic/Downloads/13_starc_budak%20(5).pdf)
14. Šimović, H. (2008). Porezni poticaji za izgradnju konkurentnosti. Preuzeto 13. 03. 2018. Sa [file:///C:/Users/j.blagojevic/Downloads/Clanak_08_03%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/j.blagojevic/Downloads/Clanak_08_03%20(1).pdf)
15. Uprava za slobodne zone. (2016). Izvještaj o poslovanju slobodnih zona u Republici Srbiji za 2016. godinu. Preuzeto 03. 04. 2018. Sa <http://www.usz.gov.rs/index.php>
16. Vlada Republike Srpske. (2016). Strategija podsticanja stranih ulaganja u Republiku Srpsku od 2016. do 2020. Preuzeto 03. 04. 2018. Sa http://www.investsrpska.net/files/Strategija_podsticanja_stranih_ulaganja_RS_2016-2020_Akcioni_plan_LAT.pdf
17. Zakon o slobodnim zonama u Bosni i Hercegovini. „Službeni glasnik BiH“, br. 99/2009;
18. Zakon o slobodnim zonama. „Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 65/2003;
19. Zakon o slobodnim zonama. „Službene novine Federacije BiH“, br. 02/1995, 37/04, 43/04;
20. Zakon o carinskoj politici BiH. „Službeni glasnik BiH“, br. 57/04, 93/08, 54/10, 76/11;
21. Zakon o porezu na dodatu vrijednost. „Službeni glasnik BiH“, br. 9/05, 35/05, 100/08, 33/17;
22. Pravilnik o primjeni zakona na dodatu vrijednost. „Službeni glasnik BiH“, br. 93/05, 21/06, 60/06, 6/07, 100/07, 35/08, 65/10;
23. Odluka o provedbenim propisima Zakona o carinskoj politici BiH. „Službeni glasnik BiH“, br. 63a/04, 60/06, 57/08;
24. Uputstvo o carinskom postupku u slobodnim zonama. „Službeni glasnik BiH“, br. 91/09;
25. Uputa o obliku, sadržaju i drugim uslovima koje treba sadržavati izvještaj o radu slobodnih zona u BiH. „Službeni glasnik BiH“, br. 44/10.